

2.3. Оборона Києва, катастрофа Південно-Західного фронту та її наслідки

Противник, змушений під ударами радянських військ перейти до оборони на головному, західному, напрямі, прагнув усіляко посилити натиск на північно- і південно-західному напрямках. У директиві верховного командування вермахту від 21 серпня найближчі цілі були сформульовані так: «Найголовнішим завданням до приходу зими є не взяття Москви, а захоплення Криму, промислових та вугільних районів по р. Донець і позбавлення росіян можливості одержувати нафту з Кавказу». Далі вказувалося, що сприятлива оперативна обстановка, яка склалася в результаті досягнення лінії Гомель — Почеп, повинна бути негайно використана для ... операції суміжними флангами груп армій «Південь» і «Центр» по напрямках, що сходяться, із метою оточення та знищення основних сил Південно-Західного фронту»³⁶.

У ході бойових дій у серпні на стику двох стратегічних напрямків — західного і південно-західного — відбувся зсув значних сил групи армій «Центр» до півдня. У зв'язку з цим угруповання противника на південно-західному напрямку збільшилося. Тут до 1 вересня діяли 104 дивізії, у тому числі 20 танкових і моторизованих із 206 дивізій, що перебували на радянсько-німецькому фронті (у групі армій «Південь» — 85 дивізій та у 2-й польовій армії і 2-й танковій групі групи армій «Центр» — 19 дивізій). Для наступу на Лівобережній Україні наприкінці серпня противник направив 7 тис. тонн боєприпасів, з яких 5 тис. тонн раніше призначалися для групи армій «Центр»³⁷.

Правильно оцінити ці кардинальні зміни в оперативно-стратегічній обстановці радянське керівництво не змогло. У той час, коли противник спланував головний удар на південній ділянці фронту, Москва продовжувала вважати, що в найближчій перспективі основні події мають розгортатися у центрі, саме на московському напрямку.

Наприкінці серпня на північ від Шостки вели бойові дії війська Брянського фронту (50-а, 3-я і 13-а армії — до 30 дивізій); далі по річках Десна і Дніпро до Переволочної — війська Пів-

денно-Західного фронту (40-а, 21-а, 5-а, 37-а, 26-а і 38-а армії); від Переволочної до устя Дніпра — з'єднання Південного фронту (18-а, 9-а і відновлені 6-а і 12-а армії). Війська Приморської армії і Чорноморського флоту продовжували оборону Одеси. Усього на Південно-Західному напрямі (Південно-Західний, Південний фронти, Приморська окрема армія) нараховувалося 92 малочисельні і слабо озброєні дивізії (у цю кількість входять 13 дивізій 21-ї армії Брянського фронту, які в перших числах вересня були перепідпорядковані Південно-Західному фронту).

Особлива сторінка в оперативно-стратегічних планах радянського командування та бойових дій 1941 р. на території України — *Київська стратегічна оборонна операція 1941 р.* Південно-Західному фронту ще 19 серпня Ставкою ВГК було поставлене завдання: відвести війська, крім гарнізону Київського УР (37-а армія), за р. Дніпро й, обороняючись по Дніпру від Лоева до Переволочної, будь-що утримати Київ, міцно прикривши напрямом на Чернігів, Конотоп і Харків (директива № 001084 від 19.08.1941 р.)³⁸. Для прикриття ділянки між Брянським та Південно-Західним фронтами на рубіж р. Десни від Коропа до Чернігова висувалася нещодавно сформована 40-а армія. Хоча німецькі війська вже почали перегрупування для охоплення Києва з півночі та півдня, а безпосередньо на київському напрямі велися бойові дії середньої інтенсивності, керівництво Південно-Західного напрямку та фронту, прагнучи до безумовного виконання вказівок Сталіна, зосереджувало основні зусилля саме на обороні міста. Саме тут було зосереджено найбільш боєздатні війська, тоді, як на флангах на широких смугах займали оборону ослаблені 40-а і 38-а армії (37-а і 38-а армії були сформовані до 10 серпня; 40-а — наприкінці серпня 1941 р.).

2-а танкова група противника, що просунулася у другій половині серпня до Стародуба, створила реальну загрозу прориву в тил Південно-Західного фронту. Дії військ Брянського фронту проти 2-ї танкової групи успіху не мали. У зв'язку з цим 30 серпня Ставка поставила перед цим фронтом нове завдання на проведення контрнаступальної операції³⁹. Основні сили фронту — 3-я і 13-а армії у взаємодії з 21-ю армією — повинні були розгромити угруповання противника в районі

Стародуб — Семенівка — Новгород-Сіверський — Трубчевськ. Одночасно було наказано силами чотирьох дивізій 50-ї армії наступати у взаємодії з 43-ї армією Резервного фронту на Рославль. Таким чином, головна роль у розгромі 2-ї німецької танкової групи відводилася Брянському фронту (директива Ставки ВГК № 001428 від 30.08.1941 р.)⁴⁰.

Із метою забезпечення успіху фронту Ставка ВГК зосередила в його смузі, крім фронтової авіації, військово-повітряні сили Резервного фронту, частини далекої бомбардувальної авіації і 1-у резервну авіаційну групу, всього 464 літака. У період 29–31 серпня вони мали здійснити повітряну операцію з розгрому 2-ї танкової групи в районі Почеп — Стародуб — Шостка (план повітряної операції затвердив Сталін 27.08.1941 р.). До 30 серпня Брянський фронт мав у своєму складі 24 стрілецькі, 4 кавалерійські, 2 танкові дивізії і 2 танкові бригади, частини підсилення. У них нараховувалося близько 190 тис. чол., до 1600 гармат і мінометів і близько 250 танків. Із 30 дивізій 19 були сформовані до війни, інші — у воєнний час. До початку наступу Брянського фронту його трьом арміям протистояли 9 дивізій противника, що нараховували близько 100 тис. чол., 1500 гармат і мінометів і 350 танків⁴¹.

Командування Брянського фронту, незважаючи на загальну перевагу в людях, рівність в артилерії і наявність, хоча і в недостатній кількості, танкових частин (за кількістю танків фронт поступався противнику в 1,4 рази), не створило на пряму головного удару необхідної переваги у силах і засобах. Наступ військ фронту наприкінці серпня — на початку вересня не мав успіху. Наступальні дії Брянського фронту скував лише один німецький моторизований корпус 2-ї танкової групи. Інші сили групи, а також 2-ї армії продовжували наступати в південному напрямі. Невиконання Брянським фронтом бойового завдання призвело до того, що 2-а танкова група на початку вересня вийшла на рубіж середньої течії р. Десна і створила загрозу правому флангу Південно-Західного фронту.

5 вересня в німецькій ставці уточнили план подальшого наступу. 2-а танкова група, посилена піхотними дивізіями, повинна була наступати на південь до р. Сула, на зустріч 1-й

танковій групі, що завдавала удару з плацдарму в районі Кременчука у північному напрямі. Обидва удари націлювалися в тил київському угрупованню Південно-Західного фронту, щоби зімкнутися в районі Лубен із метою оточення радянських військ. Танкові групи мали перетнути залізничні лінії Київ — Курськ, Київ — Харків. 17-а польова армія повинна була наступати в напрямі Полтава — Харків, аби якомога далі відкинути фронт радянських військ від тих сил, які передбачалося оточити.

Війська 2-ї танкової групи, 2-ї і 6-ї армій противника відновили наступ 9 вересня. 40-а армія, яка прийняла удар танкових військ, обороняючись частиною сил на 100-кілометровому фронті (до 9 вересня 1941 р. на рубіж середньої течії р. Десна встигли висунутися і розгорнутися тільки дві стрілецькі дивізії 40-ї армії), не змогла відбити натиск переважаючих сил. Передові рухомі з'єднання противника прорвалися в район Ромен⁴².

З огляду на оперативну обстановку військова рада Південно-Західного напрямку (маршал С.Будьонний був головою його до 13.09.1941 р.; із 14.09.1941 р. цю посаду обіймав маршал С.Тимошенко) звернулася у Ставку з проханням про відвід військ на рубіж р. Псел. Однак командувач Південно-Західного фронту М. Кирпонос при спілкуванні з верховним головнокомандувачем відмовився від своїх клопотань щодо відводу військ. Сталін наказав: «Київ не залишати і мостів не висаджувати!»⁴³. 11 вересня Ставка ВГК наказала перегрупувати сили і завдати удару по конотопському угрупованню противника у взаємодії з військами Брянського фронту. Наказувалося також негайно підготувати оборонний рубіж по р. Псел. Одночасно суворо наголошувалося: Київ не залишати і мостів без дозволу Ставки не підривати (переговори по прямому проводу Сталіна, Шапошникова, Тимошенка з Будьонним, Кирпоносом, Бурмистенком, Тупиковим 10–11.09.1941 р.)⁴⁴.

12 вересня з Кременчуцького плацдарму перейшло в наступ ударне угруповання військ противника. 38-а армія, що оборонялася на 200-кілометровому фронті, не змогла відбити натиск переважаючих сил і почала відходити. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В.Тупиков знову звер-

нувся з проханням про дозвіл на відведення військ. Однак 14 вересня на ім'я командуючого фронтом була отримана відповідь, в якій наголошувалося на необхідності неухильно виконувати вказівки Сталіна, дані 11 вересня⁴⁵.

15 вересня 1-а і 2-а танкові групи противника з'єдналися в районі Лохвиці. Шляхи відходу на схід військ Південно-Західного фронту (5-а, 37-а, 26-а, частина сил 21-ї і 38-ї армій) виявилися перерізаними. Необхідно було терміново прорвати поки ще слабкий фронт оточення противника, встановити зв'язок з військами Брянського фронту і створити стійку оборону на рубежі р. Псел. Такого висновку дійшла військова рада Південно-Західного фронту, про що і доповіли Сталіну телеграмою о 5.00 17 вересня.

Однак Ставка і цього разу не погодилася з пропозиціями керівництва Південно-Західного напрямку та фронту. Наприкінці дня 17 вересня лише 37-й армії дозволили залишити Київський укріплений район і відійти під прикриттям кораблів Пінської військової флотилії на східний берег Дніпра (директива Ставки ВГК № 002087 від 17.09.1941 р.)⁴⁶. Після відходу 37-ї армії за Дніпро всі кораблі були підірвані, а їх екіпажі влилися у сухопутні війська.

Військова рада Південно-Західного фронту у другій половині 17 вересня самостійно прийняла рішення на відведення військ з оточення, але до цього часу з 21-ю, 37-ю і 26-ю арміями зв'язок було вже втрачено⁴⁷ й управління військами порушилося. Командування та штаб фронту не змогли організувати належного керівництва бойовою діяльністю військ в умовах оточення.

Німецьке командування заявило про те, що в районі Києва було взято у полон 665 тис. чол. Проте у вермахті до військовополонених зараховували всіх захоплених (залізничників, представників органів внутрішніх справ, адмін апарат, біженців чоловічої статі тощо). Указана цифра сумнівна і з огляду на те, що Південно-Західний фронт на початок Київської оборонної операції нараховував 627 тис. чол., а його безповоротні втрати склали 531 тис. 471 чол.⁴⁸ За даними авторів нарису про Київський військовий округ чисельність фронту перед почат-

ком оборони міста становила 677 тис. чол. Із них більше 150 тис. не потрапило в оточення (частина 38-ї і 40-ї армій, тилові підрозділи та установи)⁴⁹.

Автор схиляється до цифрових показників радянських аналітичних видань закритого характеру, розроблених для вищого командного складу. За їх даними, в оточення потрапило 452 тис. 720 чол., із них 58 тис. 895 — командного складу. У з'єднаннях, що опинилися в «котлі», було 2642 гармати, 1225 мінометів, 8038 кулеметів, 305 715 гвинтівок, 64 танки, 2100 автомашин, 300 вагонів боєприпасів⁵⁰. Бої в оточенні тривали до 27 вересня, а вихід з нього проходив неорганізовано. Станом на 1 жовтня до своїх військ прорвалось близько 21 тис. червоноармійців. Із вищого керівного складу з оточення вийшли командувачі арміями Ф. Костенко, В. Кузнецов, А. Власов; командири корпусів А. Борисов, І. Затевахін, А. Лопатін, К. Москаленко, Ф. Жмаченко, начальник оперативного відділу фронту полковник І. Баграмян⁵¹. Багато вояків полягло та потрапило в полон. В оточенні загинула і велика частина особового складу управління Південно-Західного фронту разом із командуючим — генерал-полковником М. Кирпоносом. Відбулася одна з найбільших катастроф у світовій історії війн⁵². Проте на думку багатьох сучасників тих подій та їх дослідників поворот танкових сил вермахту в Україну врятував Москву від неминучого захоплення⁵³.

На поповнення армій, що виходили з оточення, Ставка змогла виділити зі свого резерву 5 стрілецьких дивізій і 3 танкові бригади. Це дозволило відновити 21-у і 38-у армії. Наприкінці вересня війська Південно-Західного фронту у складі 40-ї, 21-ї, 38-ї армій і переданої з Південного фронту 6-ї армії організували оборону на рубежі Білопілля — Лебедин — Красноград — Новомосковськ. Командуючим фронту був призначений маршал С. Тимошенко, членом військради — М. Хрущов, а начальником штабу — генерал-майор О. Покровський.

Катастрофа Південно-Західного фронту під Києвом різко погіршила обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті, особливо на його південному фланзі. Радянські війська були змушені відмовитися від продовження активних дій і 27 вересня Ставка ВГК віддала наказ про перехід усіх фронтів

до оборони (директиви № 002373, 002374, 002375)⁵⁴. Відволікання великих сил противника для проведення Київської операції сприяло зміцненню становища РСЧА на московському напрямі і значною мірою зірвало розрахунки німецького командування на завершення війни до настання зими.

Війська Південного фронту (командуючий — генерал-лейтенант Д. Рябишев; зміна командуючого і начальника штабу відбулася 26 серпня 1941 р.⁵⁵) під ударами переважаючих сил противника до кінця вересня відійшли на рубіж Дніпропетровськ — Запорозжя — Мелітополь. Противник упритул підійшов до Кримського півострова.

До кінця вересня війська Південно-Західного та Південного фронтів вели напружені бої з противником на рубежі Білопілля — Гадяч — Красноград — Павлоград — р. Дніпро від Дніпропетровська до Дніпровських плавнів — оз. Молочне. Оборону Кримського півострова здійснювала 51-а окрема армія, до середини жовтня туди після евакуації з Одеси прибула ще і Приморська армія.

Після величезних втрат, яких радянські війська зазнали у перші три місяця війни, загальне співвідношення сил сторін на південно-західному напрямі на 30 вересня 1941 р. склалося на користь агресора. Війська противника в 1,7 рази перевищували радянські у живій силі (865 тис. проти 515 тис.), у понад 3 рази по гарматах і мінометах (14 070 проти 4450) та майже в 2 рази по літаках (770 проти 400). Проте радянські війська мали більше танків (800 проти 365)⁵⁶.

Першочерговим завданням, яке намагалось вирішити німецьке командування на південній ділянці Східного фронту, стало захоплення Донбасу. Із цією метою були сплановані удари 1-ї танкової армії (6 жовтня 1941 р. 1-а танкова група була перетворена в 1-у танкову армію) з району Дніпропетровська, 11-ї армії з Північної Таврії у загальному напрямі на Осипенко (Бердянськ) із метою оточення і знищення військ Південного фронту на схід від Мелітополя. Після цього 1-а танкова армія повинна була наступати на Ростов в обхід Донбасу з півдня, а 6-а армія — прорвати радянський фронт на стику 40-ї та 21-ї армій у районі Лебедина й, наступаючи на

Білгород та Харків, з'єднатися з рухомими групами 17-ї армії, оточити на захід від Харкова та знищити рештки військ Південно-Західного фронту. 17-й армії вермахту ставилося завдання наступати на Донбас із району Краснограда вздовж р. Сіверський Донець, а частиною сил — на Харків.

Операція, розрахована на оточення та знищення військ Південного фронту, розпочалася відразу після ліквідації решток оточених з'єднань Південно-Західного фронту. 27 вересня 1-а танкова група розгорнула наступ у південно-східному напрямі. Прорвавши оборону 28-ї кавалерійської дивізії в районі Новомосковська і з ходу форсувавши р. Самару танкові дивізії Клейста стрімко просувалися по тилах 12-ї армії Південного фронту. Радянське командування не зуміло оцінити загрози і не вжило своєчасних заходів, що стало однією з головних причин поразки військ фронту у Північному Приазов'ї. Зокрема, такої думки дійшов учасник тих подій М. Грецов⁵⁷.

Уже 7 жовтня німецькі танкісти з'єдналася в районі Осипенко (Бердянська) з 11-ю армією, вийшовши на тили та оточивши частину сил 18-ї і 9-ї армій Південного фронту, яким довелося залишити обладнані позиції по рубежу Запоріжжя — Мелітополь — оз. Молочне та пробиватися у напрямі Маріуполя й далі на р. Міус. Командувач 18-ї армії генерал-лейтенант О. Смирнов (загинув в оточенні) з рештками військ організував оборону в умовах повного оточення в районі сіл Пологи, Семівна, Гусарка (на північ від Осипенко (Бердянська)), скувавши до 10 жовтня дії 8 ворожих дивізій. Це на деякий час полегшило стан інших з'єднань 18-ї та 9-ї армій, які отримали наказ прориватись на схід. Втративши значну частину матеріальних ресурсів та особового складу вони уникли трагічної долі повного оточення. Координацію їх зусиль здійснив штаб 9-ї армії, якому 6 жовтня вдалося вийти до населеного пункту Великий Янісоль (на північ від Маріуполя) та організувати контрудар⁵⁸.

Наступ 17-ї армії у смузі між Харковом та Дніпропетровськом, що почався 6 жовтня, незважаючи на її кількісну перевагу у силах і засобах, стримувався завзятою обороною 6-ї армії Південно-Західного фронту. Війська 21-ї і 38-ї армій були своєчасно відведені за р. Сіверський Донець. Противник захопив Харків.

У смузі Південного фронту тривав наступ частин вермахту. Щоб не допустити прориву стратегічного фронту, зберегти війська і створити резерви, Ставка наказала військам Південно-Західного та Південного фронтів із 17 жовтня розпочати відхід на лінію Касторне — р. Оскіл — Красний Лиман — Горлівка — Таганрог і закінчити його до 30 жовтня. Шляхом скорочення фронту передбачалося вивести в резерв на Південно-Західному фронті 6 стрілецьких дивізій і 2 кавалерійські корпуси, і на Південному — не менше 3 стрілецьких дивізій. Для оборони Ростова, який був найважливішим стратегічним пунктом і свого роду брамою на Кавказ, Ставка наказала військовій раді Північнокавказького військового округу сформувати 56-у окрему армію у складі 5 стрілецьких, 4 кавалерійських дивізій і 1 танкової бригади⁵⁹. Цього разу всі рішення Ставки були виконані. З проведенням *контрнаступальної операції радянських військ під Ростовом (17.11–2.12.1941 р.)* південна ділянка радянсько-німецького фронту надовго стабілізувалася.

Таким чином на початок зими 1941 р. практично вся територія України перебувала під німецькою та румунською окупацією. Лінія фронту проходила майже по західній межі сучасної Луганської області. На Кримському півострові у цей час тривала оборона Севастополя.

2.4. Оборона Одеси (5.08.41–16.10.41) та Севастополя (30.10.41–12.07.42). Боротьба за Кримський і Таманський півострови (середина вересня 1941 р. — 19.05.42)

Перебіг оперативно-стратегічних дій на півдні, самостійні та спільні фронтові й армійські операції радянських військ у взаємодії з силами Чорноморського флоту в обороні Одеси та Севастополя, боротьбу за Кримський півострів у 1941–1942 рр. варто розглянути окремо.

У ході серпневого відступу військ Південного фронту Ставка ВГК наказала Одесу не здавати, обороняючи місто до останньої можливості, залучаючи для цього і Чорноморський флот (директива № 00729 від 5.08.1941 р.⁶⁰). Створена за нака-